Bedrijvigheid in stad en streek

Economisch-geografische geschiedenis van Nederland vanaf circa 1000

PAUL BRUSSE

2026 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Paul Brusse
Omslagontwerp Tessa van der Waals
Omslagbeeld *De groentemarkt*, Hendrik Maertensz. Sorgh, ca.1611-1670
Foto auteur Jeannette Huisman
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3869 1

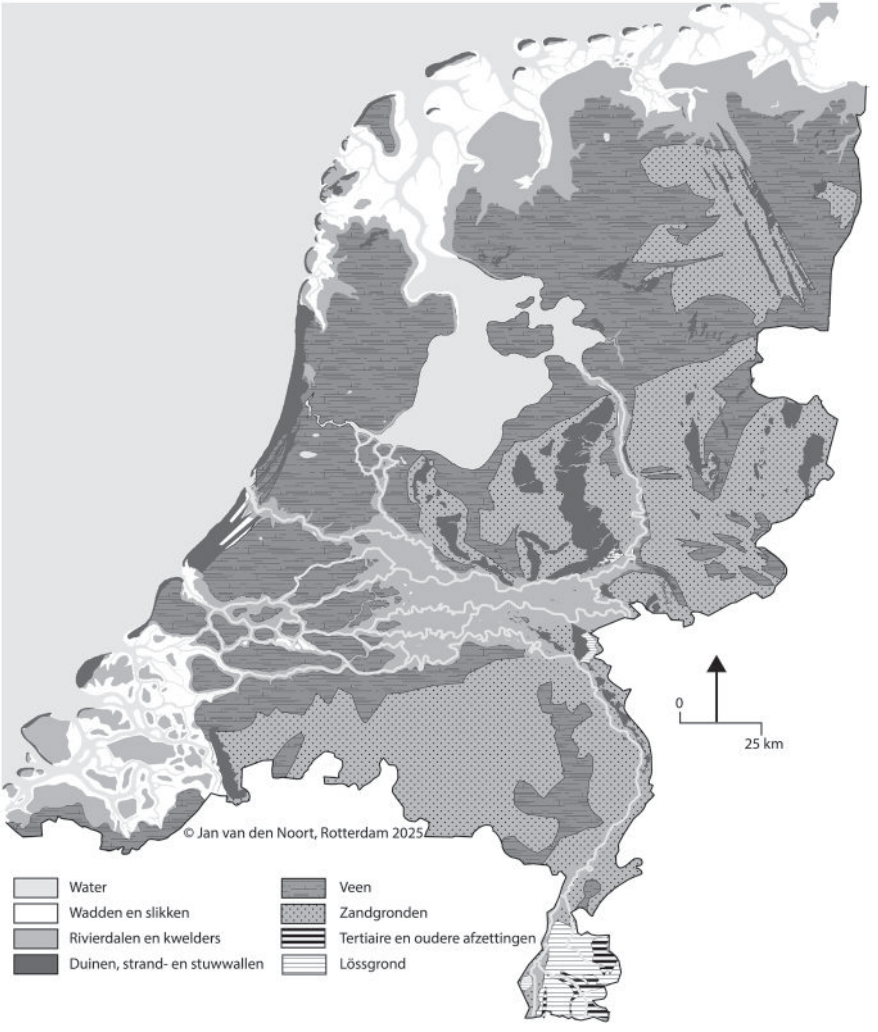
1

De wildernis, de occupatie, het boerenland en de opkomende steden

Mensen maken (regionale) geschiedenis, maar wie de economisch-geografische verscheidenheid van het huidige Nederland vanaf circa 1000 wil bestuderen en begrijpen, moet beginnen met te kijken naar de toestand van het landschap, van de bodem en van de waterhuishouding per streek en naar de mogelijkheden tot bewoning van het land destijds. Een goede indruk van de situatie niet lang voor het jaar 1000 geeft de kaart van de bodemkundige toestand rond het jaar 800, die laat zien dat een groot deel van Nederland toen bedekt was met een moeilijk te ontginnen veelal dikke drassige veenbodem. Met name de gebieden die nu Noord- en Zuid-Holland heten, het noorden en oosten van het huidige Noord-Brabant, het zuiden van het tegenwoordige Groningen en Friesland, het noordoosten en noorden van het hedendaagse Overijssel, grote stukken van het moderne Utrecht, uitgezonderd het stroomgebied van de Oude Rijn en de heuvelrug, waren slecht toegankelijk. Volgens moderne schattingen van de bevolking omstreeks 800, dat wil zeggen midden in de zogeheten Karolingische periode (750-900), was daar geen of nauwelijks sprake van menselijk activiteiten.

Ook de Zeeuwse regio en het uiterste westen van Noord-Brabant, destijds grotendeels een door de zee dagelijks binnengedrongen getijdengebied, waren tamelijk leeg. Het gebied kon zeer beperkt ingericht worden voor permanente bewoning: slechts enkele sporen en aanwijzingen daarvan zijn op klei- of op klei op veenafzettingen gevonden. Wel lijkt de bevolking in de Scheldedelta vanaf 700 iets te zijn gegroeid, gezien het stijgend aantal tekenen van humane aanwezigheid op estuariumafzettingen.

In de kuststrook van Holland en Zeeland, met name daar waar strandwallen en duinen lagen, hadden zich meer mensen kunnen vestigen, zo ook langs de Hollandse rivieren en het westelijk deel van de Gelderse waterstromen, het IJs-

Kaart 1 Vereenvoudigde weergave van de paleogeografische kaart van de situatie rond 800 in Nederland. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, TNO en Deltares (2022): https://www.cultureelerfgoed.nl/documenten/2019/01/01/paleogeografische-kaarten-pdf

selgebied, maar deze streken waren per saldo dunbevolkt. De zandgebieden in het huidige Friesland, Drenthe, Gelderland (Veluwe, Achterhoek), Salland, Twente, Utrecht (heuvelrug) en Brabant kenden een vergelijkbare bevolkingsdichtheid als de zandstroken aan de kust, evenals de hogere vruchtbare leem- of lössgronden en de rivierklei- en zandgebieden in Limburg.

Het dichtstbevolkt waren de kwelders en kleigronden in het noordwesten en noorden van het hedendaagse Friesland, het noorden van Groningen en grote delen van de rivierklei in wat nu bekendstaat als de Betuwe, Utrecht (langs de Oude Rijn), Rijk van Nijmegen, Land van Maas en Waal, het Land van Heusden en delen van het Maasdal in Limburg.

Het is hachelijk om aantallen inwoners per regio (en per vierkante kilometer) te noemen in die periode, maar sommige historici en archeologen hebben zich er toch aan gewaagd. Hun cijfers zijn overigens, ondanks verschillende aannames, meestal goed beredeneerd. Niet iedereen komt daarbij tot dezelfde resultaten, maar de schattingen geven een genuanceerd beeld. De bevindingen wijken wat af van die van Van Bavel, die in 2010 een overzicht gaf van de regionale inwonertallen in de Lage Landen in zijn *Manors and Markets*.

In het duingebied en aan de oevers van de Oude Rijn en Maas in het huidige Zuid-Holland, waar de bewoning binnen dat gewest vrijwel volledig was geconcentreerd, woonden in de Karolingische tijd (750-900) maximaal circa 3100 mensen. In het tegenwoordige Groningen zouden volgens Slicher van Bath rond 900 zo'n 12.500 mensen gewoond hebben. Voor het Friese kweldergebied berekende hij een aantal van 25.000 inwoners en ook zouden zich nog ruim 5000 mensen hebben opgehouden op de zandruggen in het veengebied. Een andere auteur komt echter op basis van de bewoonde wierden en archeologische vindplaatsen in Groningen niet verder dan maximaal 4200 mensen in de Karolingische tijd inclusief een deel van Ostfriesland. Het Nederlandse Friesland, waar de oppervlakte aan kwelders en kleigrond veel groter was dan in Groningen en het onderzochte deel van Ostfriesland, zo ook de hoeveelheid bewoonde wierden of terpen, telde volgens dezelfde auteur toen ongeveer het dubbele van dat aantal inwoners. Uit een studie van Theo Spek, landschapshistoricus, blijkt dat op de Drentse zandgronden in de tiende eeuw zo'n 5000 mensen leefden. In het oostelijk rivierengebied van Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant zouden zich op een gegeven moment in de periode 750-900 ruim 43.000 mensen permanent hebben opgehouden, op de Hoge Veluwe 5000 tot circa 10.000. Op het zand in het huidige Noord-Brabant was het inwonertal vermoedelijk kleiner dan op de Veluwe. Binnen de grenzen van het he-

dendaagse Overijssel zouden volgens een oude studie in de Karolingische tijd zo'n 12.000 mensen hebben gewoond en gewerkt.

Worden deze aantallen gerelateerd aan de oppervlakten van de desbetreffende regio's, dan ontstaat het volgende beeld. Per vierkante kilometer zouden rond 900 in het oostelijk rivierengebied gemiddeld zo'n 13 mensen hebben gewoond. In het terpengebied van Noordwest- en Noord-Friesland, dat als een gemankeerde halvemaan om het veengebied heen lag, was dat aantal wat kleiner: ongeveer 10 personen. Lokaal konden de verschillen echter erg groot zijn: op Texel, dat tot hetzelfde kweldergebied als Friesland hoorde, leefden 23 tot 32 personen per vierkante kilometer, in Westergo zo'n 20. Op de Veluwe en in het terpengebied van Noord-Groningen lag het gemiddelde wat lager dan in het terpengebied van Friesland. In Overijssel ging het om gemiddeld 3,5 personen, in Brabant om 0,5 en in Zuid-Holland, waar het veen domineerde, om nog minder, uitgezonderd de bevolkingsconcentraties aan de kust bij de mondingen van Oude Rijn en Maas en aan de oevers van deze twee, waar gemiddeld tussen de 3,7 en 4,8 mensen per vierkante kilometer zouden hebben gewoond. Kortom, de bestaansmogelijkheden in het Nederland van destijds verschilden per regio. In de ruim 1000 jaar die volgden zou dat nooit anders zijn. De verschuivingen waren echter groot en al in de Karolingische tijd aan de gang.[1]

De vorming van de gewestelijke besturen en de centralisatie van de macht

Niet alleen de bodem en het landschap hadden invloed op de regionale bestaansmogelijkheden, ook de machtsverhoudingen waren daarbij van betekenis. Voor een beter begrip van de economische geschiedenis en ten behoeve van de inkadering van de gebeurtenissen is enige kennis van de bestuurlijke geschiedenis onontbeerlijk.

In de negende eeuw heersten de Karolingen, de Frankische vorsten, al lang en breed over een groot deel van Europa, waaronder heel de Noordelijke Nederlanden. Met de komst van de Franken raakte het christendom in de delta geworteld. Sinds de vestiging van de centrale macht werd daar evenwel in principe en voortdurend, vooral vanwege de immense omvang van het gebied, door decentraliserende politiek-militaire krachten aan geknaagd. Ook van buiten kwam het gevaar: de beruchte Vikingen drongen het Rijk regelmatig binnen. In 843 werd het in drie stukken verdeeld door de kleinzonen van Karel de Grote.

Die was in 814 overleden en had het Frankische Rijk door veroveringen zijn enorme omvang gegeven. Het Nederlandse grondgebied maakte vanaf 843 vrijwel helemaal deel uit van het zogeheten middenrijk ofwel Lotharingen, vernoemd naar kleinzoon Lotharius, die dat tot in 855, toen hij stierf, in handen had. Het rijk, dat mede door zijn onpraktische langwerpige vorm, geen lang leven was beschoren, grensde in het zuidwesten aan West-Francië, dat later grotendeels Frankrijk zou worden, en in het oosten aan Oost-Francië, dat later zou uitgroeien tot het Duitse Rijk. In de tiende eeuw na de nodige strijd en dynastieke verwikkelingen, waarbij de Karolingen uit het zicht verdwenen, kwam het middenrijk en dus ook het Nederlandse deel bij het Duitse Rijk, later het Heilige Roomse Rijk genoemd. Dat ontwikkelde zich tot een groot maar tamelijk los verband van talloze territoria, te weten staten, staatjes, steden, kerkelijke gebieden onder leiding van graven, hertogen, stadsbesturen en bisschoppen met als centrale gezaghebber een koning, gekozen door zeven, later meer keurvorsten. De koning werd vervolgens, als alles goed ging, door de paus tot keizer gekroond, net zoals dat bij Karel de Grote in 800 was gebeurd in navolging van de Romeinse keizers. Het Heilige Roomse Rijk werd dan ook niet alleen als opvolger van het Karolingische Rijk gezien maar ook van het Romeinse Rijk.[2]

De Noordelijke Nederlanden zouden daar tot 1648 (Vrede van Münster) formeel deel van uitmaken, maar de zeven gewesten en het zogeheten landschap Drenthe, die toen een legitieme en erkende zelfstandige federatieve staat (kortweg de Republiek genaamd) gingen vormen, hadden zich in de praktijk al acht decennia eerder losgemaakt van de Duitse, keizerlijk macht, die destijds werd uitgeoefend door de Habsburgers. De belangrijkste vertegenwoordiger van dat geslacht was Karel V, de vijfde keizerlijke Karel sinds Karel de Grote, die tot 1555 regeerde. Deze Karel V speelde een belangrijke rol in het onder een bestuur brengen en de feitelijke onderwerping van de eigenzinnige Nederlanden. Hij streefde naar centralisering van de macht binnen het Duitse Rijk, hetgeen weer decentraliserende krachten in de delta losmaakte en dat zou uitmonden in de Opstand en de definitieve afscheiding. In één zin samengevat zou men kunnen zeggen dat de politieke geschiedenis van de Nederlanden van de tiende tot in de zestiende eeuw gekenmerkt werd door tegen elkaar opboksende centraliserende en decentraliserende krachten. De laatste wonnen gezien het ontstaan van de Republiek, hoewel ze het elkaar ook soms moeilijk hadden gemaakt.[3]

In de tiende eeuw bestonden die zeven gewesten en het landschap echter nog niet. De namen Holland, Zeeland, Overijssel en die van Gelre, Groningen en Utrecht als regio's kwamen niet, in welke vorm dan ook, in de bronnen voor. Be-

gin tiende eeuw wordt een hoeve te 'Gelleron' in de bronnen vermeld, een plaats waarmee het latere Geldern werd bedoeld. Utrecht stamt af van de naam Trajectum, waarmee een toen niet meer dan een al lang bestaande nederzetting met een van oorsprong Romeins castellum en een aantal kerken werd bedoeld aan de oude Rijn. In 1040 werd voor het eerst melding gemaakt van 'villa Gruoninga', dat later tot de stad Groningen zou uitgroeien en waaraan het omliggende platteland vervolgens zijn naam zou ontlenen. In die tijd was ook sprake van *comitatus* Threnthe (graafschap Drenthe), maar welk gebied daarmee exact bedoeld werd, is onduidelijk. Groningen werd toen overigens als een Drentse plaats beschouwd. De aanduiding Frisia, waar de naam Friesland van af te leiden is, werd destijds, dat wil zeggen al ruim voor de tiende eeuw, door de Franken gebezigd voor een gebied dat de huidige Zeeuwse, Hollandse, Friese en Groningse kuststrook omvatte, alsmede een deel van het centrale rivierengebied, waar ook Dorestad en Utrecht lagen. Dat Friese gebied werd bij het Frankische Rijk ingelijfd, maar de naam leefde daarna nog enige tijd voort voor die regio's. Brabant dankte zijn naam aan een al in de zevende eeuw bestaande pagus (gouw) onder andere geschreven als Bracbante, dat later het kerngebied van het hertogdom zou vormen, waarvan het noorden weer later door de Republiek langdurig werd bezet. Pas in 1796 werd dit deel als Noord-Brabant een volwaardige provincie van Nederland, toen de Bataafse Republiek geheten. De provincie Limburg tot slot, waarvan het zuiden, met name het gebied rond en bij Maastricht, ook door de Republiek was ingenomen, is een negentiende-eeuwse constructie.

Echte steden, dat wil zeggen omwalde plaatsen met privileges en een grotendeels niet-agrarische beroepsbevolking, kenden de regio's niet, wel uitgestrekte plaatsen met hogere bevolkingsconcentraties en met veel meer handelaren en ambachtslieden dan gemiddeld, zoals Dorestad in de achtste en negende eeuw en Utrecht, Tiel, Deventer en Zutphen wat later, hoewel de oorsprong van de laatstgenoemde plaatsen Romeins, Merovingisch of Karolingisch is. Dorestad had op het hoogtepunt rond 800 vermoedelijk duizend tot tweeduizend inwoners, de andere nederzettingen telden twee eeuwen later zeker niet meer. Utrecht zou in 1200 als grootste plaats zo'n drieduizend zielen hebben geteld.[4]

Graven, hertogen en bisschoppen

Het Nederlandse gebied lag aan de rand van het Heilige Roomse Rijk, zodat de verschillende streken daar zich relatief gemakkelijk aan de keizerlijke macht konden onttrekken. Hoofdrolspelers in de Noord-Nederlandse streken in de strijd om de regionale macht waren de graven van Holland en Zeeland, de bis-

schoppen van Utrecht en de graven, later hertogen van Gelre. En natuurlijk de steden, die in de loop van de tijd ontstonden en snel steeds belangrijker werden. Ook lokale vertegenwoordigers van het platteland roerden zich in deze strijd.

De manier van koningen om de macht van regionale vazallen in toom te houden en te voorkomen dat er dynastieën ontstonden, was wereldlijke macht aan bisschoppen verlenen. Zij moesten zich houden aan het celibaat en hadden geen wettelijke nazaten. Als een bisschop overleed, kon de koning of keizer een nieuwe hem welgevallige bisschop/bestuurder aanwijzen. Zolang de koning de bevoegdheid had geestelijke vertrouwelingen te benoemen op vacante bisschopszetels, had hij gegarandeerde steun voor zijn macht. Dit stelsel, dat in de elfde eeuw opkwam, wordt wel het rijkskerkensysteem genoemd. Het stond overigens wel al snel ter discussie en in 1122 na de zogeheten investituurstrijd kwam er een einde aan en kreeg de kerk, in het bijzonder en formeel de paus, de belangrijkste stem in bisschopsbenoemingen zonder dat de bisschoppen hun wereldlijke macht kwijtraakten.

Utrecht was sinds de kerstening een bisschopszetel vanwaaruit een diocees werd bestierd dat vooral Nederland boven de Maas en Waal omvatte, inclusief het grootste deel van Zeeland, uitgezonderd vrijwel geheel Groningen, maar wel het dorp dat later zou uitgroeien tot de stad Groningen. Het hedendaagse Brabant en Limburg vielen onder bisdom Luik, een deel van het Gelders rivierengebied (het huidige Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal) onder bisdom Keulen en Groningen was op kerkelijk gebied ondergeschikt aan de bisschop van Münster.[5]

In een groot deel van zijn bisdom had de Utrechtse bisschop in de tiende en elfde eeuw ook de wereldlijke macht verworven, te weten in het zogeheten Sticht van Utrecht, bestaande enerzijds uit het Nedersticht, dat ongeveer samenviel met de huidige provincie, en anderzijds uit flinke delen van Holland, alsmede in het Oversticht, dat wil zeggen het hedendaagse Overijssel en Drenthe inclusief het dorp Groningen en het huidige Friesland. Hoe rijkelijk de bisschoppen van Utrecht ook door koning of keizer werden bedeeld via schenkingen of lenen met graafschappen, tolrechten en andere wereldlijke privileges en rechten die economisch voordeel brachten, zoals de muntslag van hun stad, ze konden de hun toebedeelde relatief grote regionale seculiere macht niet zo lang volledig uitoefenen. In Friesland hebben zij die macht zelfs nooit kunnen effectueren.[6]

De grootste regionale rivalen van de Utrechtse bisschoppen waren de graven van Holland, een gebied dat toen nog niet als zodanig bekendstond. Al in de Karolingische tijd functioneerden daar verschillende graven naast en na elkaar.

Het waren aanvankelijk ambtsdragers die als vertegenwoordigers van de koning in een graafschap of gouw waren belast met bepaalde bestuurlijke en militaire zaken. Als beloning ontvingen ze een deel van het koninklijk grondbezit en andere rechten als schenking of in leen, zoals dat heet. Dat vergrootte hun macht en versterkte de decentralisatie. Ook met de verdediging tegen de Noormannen konden de graven ontzag afdwingen. Daarnaast eigenden graven zich illegaal rechten toe, zoals Dirk III (993-1039), die op eigen houtje tol ging heffen aan de Oude Rijn en de Maas. Dat bracht hem onder meer in conflict met de bisschop van Utrecht, die ook niet gediend was van zijn pogingen gezag te vestigen in het veenontginningsgebied van Maas en Merwede. Deze Dirk wordt als grondlegger gezien van het latere graafschap dat heel het huidige Noord- en Zuid-Holland omvatte. Het gezag in het graafschap ging na zijn dood over op zijn zoon Floris I. Die wist een gebied te verwerven, Holdland (= houtland) genoemd, een naam die verbasterd tot Holland in het midden van de elfde eeuw voor het hele graafschap gold. In het begin van de twaalfde eeuw heetten de bewoners van het Rijnland geen Friezen meer, maar Hollanders (Hollandi). Al snel wisten de nazaten van Floris I door te dringen tot de hoogste Europese bestuurlijke kringen en Holland uiteindelijk uit te bouwen tot een tamelijk machtig regionaal rijk, ten koste van de bisschop van Utrecht in het oosten, die allerlei rechten waaraan gezag werd ontleend in het westen kwijtraakte, de Westfriezen in het noorden, die werden onderworpen, en de graaf van Vlaanderen in het zuiden, die in 1323 na de nodige conflicten definitief het gezag in Zeeland aan de graaf van Holland (destijds tevens graaf van Henegouwen) afstond. Zeeland was toen vanwege het economische en politiek-strategische belang van de eilanden in het estuarium van de Schelde als laatste tot een zelfstandig graafschap verheven. Holland grensde ook aan Brabant en Gelre en met deze gebieden was het evenmin altijd pais en vree, maar langdurige en grootschalige conflicten bleven uit.[7]

Gelre of Gelderland werd vanaf 1100 de derde regionale grootmacht in de Noord-Nederlandse gebieden. De eerste die zich graaf van Gelre noemde, was Gerard de Lange, die die functie tussen 1096 en 1129 bekleedde. Het graafschap had een weinig planmatige en tentakelachtige vorm zonder natuurlijk centrum en omvatte geen blijvend aaneengesloten gebied, ook niet nadat het was uitgebreid. In de eerste helft van de veertiende eeuw, toen nazaat Reinald II, die inmiddels ook graaf van Zutphen was, de scepter voerde, vormde de IJsselmeerkust bij Elburg het meest noordelijke deel en Midden-Limburg het meest zuidelijke. In het oosten reikte het graafschap tot verder dan Groenlo en in het westen tot ruim voorbij Zaltbommel. Ook de regio rond het nu Duitse Geldern, met de grafelijke

burcht van de van oorsprong Vlaamse familie, hoorde erbij. De macht van Gelre, een gebied bestaande uit vier kwartieren, namelijk drie nederkwartieren (Veluwe, Zutphen, Nijmegen) en een zuidelijk gelegen opperkwartier (Roermond), was gevestigd en aanzienlijk en dat bleek eens te meer uit de verheffing in 1339 van Reinald II tot rijksvorst en hertog. Gelre was dientengevolge voortaan een hertogdom.[8]

Het Nedersticht was destijds ingekapseld door twee machtige buren, Gelre en Holland, waarmee het vaak in conflict was. Soms waren de bisschoppen de agressors, andere keren drongen de buren, met name de Hollandse, zich met geweld op. Dat betekende dat van de wereldlijke macht van Utrecht in het westen niet veel over was. Zo had Utrecht de streek rond de monding van de Amstel in 1317 (eerder al een keer in 1282) definitief aan Holland moeten afstaan, waar een klein dorp, Amsterdam geheten, zich razendsnel ontwikkelde. Nog in 1301 had de nieuwe bisschop van Utrecht bij zijn inhuldiging in Amsterdam de stadsrechten van het dorp bevestigd. Daarnaast hadden de bisschoppen moeite zich staande te houden in het Oversticht, zodat ze in financiële problemen raakten. Dat laatste leverde soms weer interne moeilijkheden op met de ridderschap en de stad Utrecht, die opdraaiden voor de tekorten. Met name de stad Utrecht was binnen het graafschap erg machtig geworden.

De machtsverhoudingen tussen de regio's werden overigens sterk bepaald door persoonlijke relaties en door wie aan het roer stonden. Met de in 1301 aantredende Gwijde van Avesnes als bisschop, de broer van Jan II van Holland, werd de verstandhouding met dat graafschap aanzienlijk verbeterd, maar zijn opvolgers zorgden weer voor problemen. In een poging zijn macht te vergroten in het Oversticht kocht bisschop Jan van Diest (1323-1340) daar allerlei goederen, waarvoor hij leningen moest afsluiten bij de ridderschap maar vooral bij Holland en Gelre. Die hadden de bisschop vanaf dat moment volledig in de tang en er was zelfs sprake van opdeling van het Sticht tussen deze twee. Dat dat niet gebeurde, kwam doordat Holland en Gelre zelf te maken kregen met interne conflicten. Zo werd Holland vanaf die tijd lang verscheurd door de zogeheten Hoekse en Kabeljauwse twisten, die onder meer om de hoogste macht in het graafschap gingen en die in brede bestuurlijke kring vaak met geweld werden uitgevochten.[9]

Centraliserende krachten

Deze situatie in het deltagebied van min of meer zelfstandige rivaliserende regionale en intern ruziemakende rijkjes bleef tot in de zestiende eeuw bestaan. Het begin van het voorlopig einde van de politieke zelfstandigheid van Holland werd